

AR NATŪRALISTINIAI SOCIALINIAI MOKSLAI GALI BŪTI KRITINIAI?*

Kęstas Kirtiklis

Vilniaus universiteto
Filosofijos istorijos ir logikos katedra
Universiteto g. 9/1, LT-01513 Vilnius
Tel. (8 5) 266 7617
El. paštas: kestutis.kirtiklis@fsf.vu.lt

Straipsnyje nagrinėjama kritinių socialinių mokslų samprata ir jų vieta platesnėse metodologinėse šiuolaikinės socialinių mokslų filosofijos diskusijose (ypač diskusijose dėl natūralizmo). Analizuojami du pamatiniai kritinių socialinių mokslų bruožai – metodologinis antinatūralizmas ir kritinė vertybinė nuostata. Straipsnyje tvirtinama, jog kritinė vertybinė nuostata numato itin siaurą vertybių sampratą (suprantant vertybes kaip nuostatas, nurodančias tyrimo tikslus), kurios laikydamiesi kritinių socialinių mokslų filosofai nepajėgia įrodyti būtino ryšio tarp kritinės vertybinės pozicijos ir konkrečios metodologinės pozicijos. Todėl kritinę vertybinę nuostatą įmanoma sieti tiek su natūralistine, tiek su interpretacine metodologija.

Pagrindiniai žodžiai: kritiniai socialiniai mokslai, natūralizmas, interpretacinė prieiga, vertybinis neutralumas socialiniuose moksluose.

Sąvoka *kritiniai socialiniai mokslai* iš pažiūros neatrodo problemiška – tai pozicija, siekianti socialiniuose moksluose ir jų tiriamoje tikrovėje demaskuoti ir griauti ideologines įtakas bei galios santykių konsteliacijas, skatinti individo ir visos

visuomenės emancipaciją. Tačiau atidesnis žvilgsnis į šią poziciją iškelia keletą svarbių klausimų – ar kritiniai socialiniai mokslai tėra aksiologinė (ką nurodo pavadinimas) ar ir metodologinė pozicija (tai įrodyti siekia kritinių socialinių mokslų filosofai, pavyzdžiui, Brianas Fay’us ar Donaldas E. Comstockas)? Kokios vertybės grindžia kritinius socialinius mokslus? Ar tam tikra aksiologinė (vertybinė) nuostata būtinai implikuoja ir tam tikrą metodologinę poziciją (kur metodologija – tai konkrečių metodų metaanalizė)?

Šiuos klausimus dar labiau aktualizuoja tai, jog dažname socialinių mokslų filosofijos traktate kritiniai socialiniai mokslai pristatomi metodologinių debatų dėl natūralizmo kontekste, nuolat pabrėžiant jų opozi-

* Šis straipsnis yra autoriaus podoktorantūros stažuotės tyrimo „Komunikacijos mokslų filosofijos metmenys“ dalis. Podoktorantūros stažuotė finansuojama pagal Europos Sąjungos struktūrinių fondų Žmogiškųjų išteklių plėtros veiksmų programos Mokslininkų ir kitų tyrėjų mobilumo ir studentų mokslinių darbų skatinimo priemonės (VP1-3.1-ŠMM-01) įgyvendinamą projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuotėių įgyvendinimas Lietuvoje“.

Straipsnio apmatai buvo pateikti tarptautinėje konferencijoje „Natūralizmas ir normatyvumas socialiniuose moksluose“, vykusioje 2012 m. gegužę Hradec Kralovo universitete Čekijoje. Autorius dėkoja konferencijos dalyviams už vertingas pastabas.

ciją pastarajam. Straipsnyje nagrinėjama ši antinatūralistinė kritinių socialinių mokslų nuostata ir provokuojamai klausama, ar išties neįmanoma suderinti natūralistinės ir kritinės prieigų socialiniuose moksluose, kitaip tariant, ar tikrai konkretus socialinis mokslininkas negali tuo pat metu laikytis tiek natūralistinės, tiek ir kritinės pozicijos? Straipsnyje teigiama, jog tokia pozicija nėra neįmanoma.

Taigi, šis straipsnis nėra kritinių socialinių mokslų raidos apžvalga, nei jų apibrėžčių ir sampratų įvairovės tyrimas, nei šiuolaikinės jų situacijos, nagrinėjamų temų bei vykstančių diskusijų analizė. Pasitelkus keletą svarbiausių problemą nagrinėjusių tekstų ir autorių čia siekiama kuklesnio tikslo – atsakant į minėtuosius klausimus išryškinti svarbiausius kritinės prieigos socialiniuose moksluose bruožus ir taip nustatyti jų vietą filosofinėje socialinių mokslų tipologijoje.

Straipsnyje teigiama, jog laikydamiesi itin siauros vertybių sampratos (suprantant vertybes kaip nuostatas, nurodančias tyrimo tikslus), kritiniai socialiniai mokslai nepajėgia įrodyti būtino ryšio tarp savo priimtos aksiologinės pozicijos ir tam tikros metodologinės pozicijos.

Remiantis šia teze straipsnio pabaigoje pateikiama tipologinė schema, kurioje vaizduojamas kritinės prieigos santykis su metodologinėmis socialinių mokslų pozicijomis.

Debatai dėl natūralizmo ir kritiniai socialiniai mokslai

Kritinių socialinių mokslų sampratos analizę dera pradėti nuo vadinamųjų debatų dėl natūralizmo socialiniuose moksluose. Kas yra natūralizmas? Atsakymas į šį

klausimą pateiktinas trijuose skirtinguose, tačiau neabejotinai tarpusavyje susijusiuose kontekstuose:

- **Epistemologiniame:** ar socialinių fenomenų pažinimas iš esmės nesiskiria nuo gamtinių fenomenų pažinimo?
- **Metodologiniame:** ar galima socialinius fenomenus matuoti ir analizuoti matematiškai kaip gamtinius fenomenus?
- **Ontologiniame:** ar socialinis pasaulis iš esmės nesiskiria nuo gamtinio pasaulio?

Natūralistinės pozicijos besilaikantys socialiniai mokslininkai ir filosofai į visus šiuo klausimus atsako teigiamai. O kas atsako neigiamai? Paprastai debatuose dėl natūralizmo socialiniuose moksluose tokia pozicija vadinama interpretacine ir laikoma, jog šie debatai vyksta tarp dviejų prieigų – natūralistinės ir interpretacinės.

Natūralizmas gina gamtos ir socialinių mokslų vienybės idėją. Jis tvirtina, kad žmonės iš esmės niekuo nesiskiria nuo gamtamokslinių tyrimų objektų, jei kokie nors skirtumai nuo pastarųjų ir aptinkami, jie yra grynai kiekybiniai, tad žmonių veiksmams gali būti matuojami tomis pat priemonėmis, kaip ir tai, kas nutinka gamtiniams objektams. Interpretacinės prieigos atsvai laikosi nuomonės, jog socialiniai mokslai iš esmės skiriasi nuo gamtamokslio, nes žmonės yra kokybiškai skirtingi nuo likusio pasaulio. Tad tie būdai ir priemonės, kuriais įgyjamas gamtinių objektų pažinimas, nedaug tepasako apie žmonių veiksmus, o matematinės išraiškas įgiję tų veiksmų matavimai neparodo pačių svarbiausių dalykų.

Šis skirtumas dažniausiai išreiškiamas metodologiniais terminais (žinoma, jie nu-

mato tiek epistemologiją, tiek ontologiją), debatus dėl natūralizmo vadinant ginču tarp aiškinimo ir supratimo. Ši dichotomija yra itin plačiai žinoma ir analizuota gausybėje literatūros (pvz., von Wright 1971; Apel 1984; Taylor 1995; Rosenberg 2008 – tai tik keletas svarbiausių pozicijų).

Tačiau ji yra sulaukusi ir kritikos. Štai aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Brianas Fay'us ir J. Donaldas Moonas straipsnyje „Kaip turėtų atrodyti adekvati socialinių mokslų filosofija?“ kvestionavo šią dichotomiją teigdami, kad ji nepajėgia atsakyti į tris socialiniams mokslams fundamentalius klausimus: „pirma, koks *santykis tarp aiškinimo ir supratimo socialiniuose moksluose?* Antra, kokia yra *socialinių mokslų teorijos prigimtis?* Ir trečia, koks *vaidmuo tenka kritikai?*“ (Fay & Moon 1994: 21; kursyvas originale). Pirmieji du klausimai akivaizdžiai rodo, kad esama nesutarimų tarp skirtingų pozicijų šalininkų, dalyvaujančių natūralizmo debatuose, tačiau trečiasis atrodo juos peržengiantis. Fay'us ir Moonas (1994: 33) pabrėžia tiek natūralizmo, tiek interpretatyvizmo (arba, kaip patys autoriai vadina, humanizmo) nepajėgumą sukurti pagrindą vaisingai socialinei kritikai.

Tačiau kas iš to? Ar tai reiškia, jog socialinių mokslų filosofai turėtų permąstyti abi pozicijas daugiau dėmesio skirdami socialinės kritikos problemai, o gal turėtų būti suformuluota trečioji, kritinė, socialinių mokslų prieiga? Koks vaidmuo tenka kritikai?

Kritiniai socialiniai mokslai kaip antinatūralizmas

Fay'aus ir Moono mintis, jog kritika yra svarbus socialinių mokslų elementas, nebu-

vo nei nauja, nei itin originali¹. Šiuolaikiniuose socialiniuose (o ir humanitariniuose) moksluose gausu srovių ir krypčių, bent iš dalies laikančių save kritinėmis, pavyzdžiui, semiotika ir struktūralizmas, naratologija, marksizmas, poststruktūralizmas, istoricizmas, psichoanalitinė kritika, dekonstrukcija, feminizmas, įvairios lyties teorijos, postmodernizmas, rasės ir postkolonializmo teorijos (Malpas & Wake 2006) – šis sąrašas toli gražu ne galutinis. Pasak kandžios vieno iš žymiausių šiuolaikinių kritinių teoretikų Andrew Sayerio pastabos, „titulo „kritinis“ priskyrimas tam tikriems socialinio tyrimo tipams ir metodologijoms taip plačiai išplito, kad jis praktiškai tapo perteklinis, nereiškiantis nieko daugiau nei papildomą būdvardį“ (Sayer 2009: 768).

Kritinėmis save laikančių teorijų įvairovė vargu ar padeda atsakyti į klausimą, kas gi jas visas jungia? Kokia yra šios, numanomai jas vienijančios, kritinės nuostatos prigimtis? Ar esamos socialinės tikrovės kritika gali būti laikoma tam tikru mąstymo būdu arba metodu?

Fay'us ir Moonas (1994) bando atsakyti į šį klausimą iš socialinių mokslų perspektyvos – jiems kritiškumas nėra vien teorinė pozicija, tai nuostata, nukreipianti tyrimą tam tikra linkme, kritinės nuostatos jie pasigenda metodologinėse diskusijose². Toks

¹ Beveik tuo pat pavidalu, kuriuo ji populiaru šiandien, šią idėją galima aptikti jau 1937-aisiais pasirodžiusioje Maxo Horkheimerio esė „Tradicinė ir kritinė teorija“ (Horkheimer 1972).

² Galima suabejoti čia postuluojamu ryšiu tarp terminų *kritinė teorija* ir *kritiniai socialiniai mokslai*. Nors kai kurie kritinių socialinių mokslų proponentai gana aiškiai išreiškia savo nepritariamą spekuliatyviai filosofinei kritinei teorijai *à la* Frankfurto mokykla (Sayer 2009: 769), visgi sinonimiška šių terminų vartoseną yra gerokai labiau paplitusi. Kartais, kaip tvirtina dar vienas žymus kritinės teorijos atstovas Benas Aggeris, pats pabrėžiantis kritinės nuostatos svarbą

požiūris siūlo mintį, jog kritiniai socialiniai mokslai galėtų būti metodologine pozicija, peržengiančia natūralistinės ir interpretacinės prieigų dichotomiją.

Savo knygoje „Kritinis socialinis mokslas: išlaisvinimas ir jo ribos“ Fay’us toliau plėtoja kritinio socialinio mokslo kaip tam tikros tyrimų metodologijos idėją. Šią metodologiją išskleidžia keturi komponentai (Fay 1987: 31–32):

- *Klaidingos sąmonės teorija*, kuri (1) pademonstruotų tam tikros žmonių grupės savęs supratimo klaidingumą ar nenuoseklumą, (2) paaiškintų, kaip jis susiformavo, ir (3) supriešintų šį klaidingą savęs supratimą su alternatyvomis, parodydamas pastarųjų pranašumus.
- *Krizės teorija*, kuri (4) pateiktų išsamų socialinės krizės apibūdinimą ir (5) nurodytų, kaip ši krizė pasireiškia konkrečioje visuomenėje.
- *Edukacijos teorija*, kuri (7) aprašytų sąlygas, reikalingas teorijos siūlomai veikėjų edukacijai, ir (8) parodytų, jog esama situacija šias sąlygas tenkina.
- *Transformuojančio veiksmo teorija*, kuri (9) išskirtų tuos visuomenės aspektus, kurie turėtų būti perkeisti norint įveikti krizę, ir (10) nustatytų detalų veiksmų planą, nurodantį, kuri žmonių grupė bus socialinės transformacijos „nešėja“.

praktiniams tyrimams (Agger 2006: 167–190), terminui *kritinė teorija* netgi reikėtų teikti pirmumą: „Ne taip kaip socialiniai tyrėjai pozityvistai, kritiniai socialiniai tyrėjai laiko teorizavimą teisėtu ir būtinu, teorijos piešiamas didysis vaizdas įk kontekstina tyrimą ir plėtoja galimus socialinės kaitos „naratyvus“, jis išryškina empirinių dominavimo tyrimų teikiamus pasiūlymus, kaip įveikti tą dominavimą kasdieniame individų gyvenime“ (Agger 2006: 169).

Kritinis tyrimas, pasak Fay’aus, iš esmės susideda iš socialinės krizės diagnozavimo, jos priežasčių išvedimo iš esamų galios santykių ir klaidingos sąmonės bei jos įveikimo pasitelkus emancipacinę praktiką (edukaciją ir socialinį veiksmą). Ypač svarbu atkreipti dėmesį į tai, jog tie *metodologiniai* socialinių mokslų bruožai, kuriuos Fay’us laiko esminiais, nėra pabrėžiami nei natūralistinėje, nei interpretacinėje pozicijose. Negana to, Fay’aus metodologija veikiau primena siekinių bei vertybinių nuostatų rinkinį, o ne konkrečius tyrimo metodus, kurie joje beveik neaptariami.

Donaldas E. Comstockas savo straipsnyje „Kritinio tyrimo metodas“ žengia toliau, bandydamas išskleisti kritinio socialinio tyrimo metodologiją. Jis lygina tyrimo žingsnius, kurie atliekami natūralistiniame (Comstocko terminais – pozityviajame) ir kritiniame socialiniuose moksluose, sykiu nurodydamas keletą svarbių kritinio tyrimo bruožų (Comstock 1994: 632, žr. lentelę).

Iš esmės Comstocko vardijami pagrindiniai kritinio tyrimo bruožai nesiskiria nuotų, kuriuos pateikia Fay’us, – tai ideologijos kritika, socialinės krizės diagnozė, edukacija ir socialinė transformacija. Nors abiejuose projektuose aiški antinatūralistinė pozicija, Comstockas gana eksplicitiškai ją pabrėžia, sykiu pakankamai aiškiai siedamas kritinį tyrimą su interpretacine metodologija.

Taigi, net jei kritiniai socialiniai mokslai ir būtų laikomi trečiaja prieiga socialiniuose moksluose, visgi jie būtų gerokai artimesni interpretacinei nei natūralistinei pozicijai. Juolab kad ir patys kritinės prieigos entuziastai jai paremti nevengia ne tik interpretacinės metodologijos, bet ir ontologijos.

Plėtodamas kritinių mokslų antinatūralizmą Fay’us remiasi ontologine nuostata,

Pozityvusis socialinis mokslas	Kritinis socialinis mokslas
<ol style="list-style-type: none"> 1. Identifikuokite mokslinę problemą studijuodami jau egzistuojančias teorijas ir anksčiau atliktų empirinių tyrimų rezultatus. 2. Suformuluokite empiriškai tikrinamas hipotezes, galinčias pagerinti teorijos aiškinimo ir prognozinės galimybes. 3. Pasirinkite aplinką (bendruomenę, grupę, organizaciją ir t.t.), tinkamą jūsų mokslinei problemai tirti. 4. Suformuluokite duomenų rinkimo ir matavimo strategijas, paremtas: <ul style="list-style-type: none"> – ankstesniai tyrimais; – stebėjimais ir interviu pasirinktoje aplinkoje; – paties tyrėjo sveiku protu; – socialinių procesų pažinimu. 5. Surinkite duomenis naudodami: <ul style="list-style-type: none"> – eksperimentus; – egzistuojančius dokumentus ir tekstus; – anketas ir interviu; – stebėjimus. 6. Tikrinkite hipotezes analizuodami duomenis. 7. Pakoreguokite dėsnius ir teoriją atsižvelgdami į gautuosius duomenis ir performuluokite mokslinę problemą būsimiems tyrimams. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Identifikuokite socialines grupes ir judėjimus, kurių interesai yra pažangūs. 2. Suformuluokite interpretacinį intersubjektyvių reikšmių, vertybių ir motyvų būdingų šioms grupėms, supratimą. 3. Tirkite istorinę socialinių sąlygų ir struktūrų, varžančių veiksmus ir formuojančių nuostatas, raidą. 4. Sukonstruokite modelius, atvaizduojančius santykį tarp socialinių sąlygų, intersubjektyvių tų sąlygų interpretacijų ir dalyvių veiksmų. 5. Išryškinkite fundamentalius prieštaravimus, kylančius iš veiksmų, paremtų sustabarėjusiomis ideologinėmis klišėmis: <ul style="list-style-type: none"> – palyginkite sąlygas su jų supratimu; – kritikuokite ideologiją; – atraskite egzistuojančias veiksmo galimybes. 6. Kartu su tiriamaisiais dalyvaukite edukacijos programoje, siūlančioje jiems naujus situacijos matymo būdus. 7. Dalyvaukite teorinėmis išvalgomis pagrįstoje veiksmo programoje, kuri pakeistų socialines sąlygas, taip pat lemtų naujus, mažiau susvetimėjusius poreikius ir nuostatas.
<i>Grįžkite į 1 punktą.</i>	<i>Grįžkite į 2 punktą.</i>

teigiančia, jog žmonės yra save interpretuojančios būtybės, šių interpretacijų pagrindu kuriančios save. Pasak Fay'aus (1987: 45), pakeisti žmonių visuomenę galima tik tuo atveju, jei įmanoma pakeisti jos narių idėjas, t. y. jei žmonių visuomenė bent iš dalies yra konvencinė. Sayeris šią nuostatą išdėsto dar aiškiau: „bendriausia denatūralizacijos tezė pabrėžia tai, jog žmonės yra prasmės kūrejai – tai save interpretuojančios būtybės,

kurių praktikos turi savas normas, vertybes ir logiką“ (Sayer 2009: 772).

Aggeris žengia toliau, ragindamas socialinio tyrimo apskritai nebevadinti *mokslu*, skirtingai nuo mokslinių natūralizmo tyrimų imtis „didįjį visuomenės paveikslą“ piešančio teorizavimo (Agger 2006: 169) ir taip atsakyti net menkiausio panašumo su pozityvizmu interpretacinio požiūrio naudai: „kritinė socialinė teorija oponuoja

pozityvizmui. Ji tvirtina, jog pažinimas nėra paprasčiausias išorinio pasaulio atspindys, jis yra mokslininkų ir teoretikų aktyviai konstruojamas dalykas, paremtas tam tikromis, anaipol ne laisvomis nuo vertybių, prielaidomis apie jų tiriamą pasaulį“ (Agger 2006: 4).

Tačiau antinatūralistinė / prointerpretacinė pozicija – ne vienintelis svarbus kritinio tyrimo bruožas. Pasak Comstocko, natūralistinio tyrimo pabaiga visuomet nukreipia į pirmąjį punktą (žr. lentelę), kur atrandama nauja mokslinė problema ir suformuluojama naujo tyrimo programa, o kritinio tyrimo atveju į pirmąjį punktą nebegrįžtama – progresyvius interesus turinti asmenų grupė nustatoma tarsi kartą ir visiems laikams, ir tik jai būdingos reikšmės, vertybės ir motyvai turi būti nuolat reflektiviai prižiūrimi. Taigi, nekintantieji *progresyvūs interesai*, kitaip tariant, *progresyvos vertybės* tampa pamatiniu kritinio tyrimo bruožu (žr. taip pat Sayer 2009: 772).

Kaip šiedvi kritinių socialinių mokslų savybės susijusios?

Natūralizmas *versus* vertybės

Natūralistai tradiciškai laikomi vertybinio neutralumo socialiniuose moksluose gynėjais, neigiančiais tiek tyrėjų, tiek tiriamųjų išpažįstamų vertybių svarbą. Interpretacinė prieiga šiuo požiūriu įprastai laikoma dvilype: visi jos atstovai pabrėžia vertybių neišengiamumą socialiniuose moksluose, mat tiek tiriamieji objektai (žmonės), tiek tyrėjai negali išvengti vertybinių nuostatų ir sprendinių (tai nuo vertybių priklausomas (*value-laden*) požiūris). Tačiau *radikalūs* interpretacinės prieigos atstovai žengia toliau ir tvirtina, jog socialiniai mokslai turi būti *vertybiškai angažuoti* (*value-engaged*), tai

yra jie turi kovoti už tam tikras vertybes, būtent už laisvę ir emancipaciją, „materialių ir kultūrinių dominavimo aspektų, kurie laikomi išisaknijusiais istorijoje, o ne socialinėje prigimtyje demaskavimą“ (Agger 2006: 169). Šis radikalusis sparnas ir linksta save vadinti kritiniais socialiniais mokslais.

Tad jei kritiniai socialiniai mokslai yra ne *metodologinė*, o *aksiologinė* pozicija, neišvengiamai kyla klausimas, ar tam tikros aksiologinės nuostatos būtinai lemia tam tikrą metodologinę poziciją? O jei taip, ar ši metodologija būtinai yra interpretacinė? Klausiant kiek provokuojamai – ar natūralistinių nuostatų besilaikantis socialinis tyrėjas gali tuo pat metu laikyti save kritiniu tyrėju?

Iš to, kas pirmiau pasakyta, atrodytų, jog atsakymas į šį klausimą yra neigiamas. Kritiniais save laikantys mokslininkai kaip vieną iš esminių savo laikysenos bruožų atvirai išpažįsta antinatūralizmą ir oponentus pravardžiuoja *pozityvistais*. Savo ruožtu natūralistai kaltina savo oponentus mokslinio kruopštumo stygiumi ir šališkumu, esą vertybiškai angažuotas kritinis tyrėjas jau iš anksto žino, ką jis ras (plg. Nagel 1994).

Esama poros neblogai žinomų argumentų prieš natūralizmo ir kritinės prieigos samplaiką. Pirmasis – tvirtinama, kad pati natūralistinių socialinių mokslų metodologija draudžia kritinį požiūrį. Jei gamtamokslis siekia atrasti gamtą valdančius dėsnius, tuomet natūralistiniai socialiniai mokslai siekia tų pat tikslų – rasti socialinį gyvenimą valdančius dėsnius. Pasak Aggerio, „pozityvistiniai socialiniai mokslai, tokie kaip sociologija ir ekonomika, vaizduojantys visuomenę, valdomą nepermdaujanų dėsnių, skatina klaidingą sąmonę, mokačią žmones, jog vienintelis protingas elgesys yra prisitaikymas prie šių tariamai

nekintančių modelių“ (Agger 2006: 5). Fay’us pritaria šiam griežtam požiūriui į natūralizmą: „sakydamas „natūralizmas“ turiu omenyje tą doktriną, kuri tvirtina, jog žmonių socialinės sanklodos esmė yra valdoma nekintančių dėsnių, nepriklausomų nuo žmonių pasirinkimų. Fundamentalūs visuomenės dėsniai yra tokie kaip fundamentalūs gamtos dėsniai: jie negali būti nei pažeisti, nei pakeisti“ (Fay 1987: 63).

Todėl, jei socialinių mokslų tikslas yra rasti dėsnius ir pagrįstas pačia tokių dėsnių galimybe, tuomet žmonių emancipacija, jei šie dėsniai jai palankūs, gali įvykti be jokios mokslininkų pagalbos, o jei nepalankūs – tuomet emancipacijos galimybės tiesiog lygios nuliui.

Savąją dėsnių koncepciją Aggeris paremia socialinių mokslų klasikais, visų pirma Auguste’o Comte’o idėja, jog sociologija turinti tapti „socialine fizika“, atrandančia „dėsnius, tokius kaip gamtoje“ (Agger 2006: 5–6)³. Kiti sociologijos klasikai – Durkheimas, Weberis, Parsonsas taip pat esą linkę į socialinį pasaulį valdančių principų priešastinį aiškinimą (Agger 2006: 24). Nedaug kritinės prieigos atstovų su tokiu požiūriu ginčijasi, tad jo proponentams belieka dar vienas žingsnis – paskelbti, jog šios šimtmečio senumo nuostatos nėra truputėlio nepakitusios tebegalioja ir šiuolaikiniams natūralistiniams socialiniams mokslams.

Iš tokios radikalios dėsnių sampratos plaukia dar vienas antinatūralistinis argumentas: į dėsnius orientuotas natūralistinis požiūris nekreipia dėmesio į intencionalius

fenomenus, kurie yra itin svarbūs tam tikros socialinės grupės nuostatomis praprasti ir keisti (plg. Fay & Moon 1994: 33; taip pat žr. pirmiau apie Fay’aus ir Sayerio antinatūralistines ontologines pozicijas). Taigi, pasak oponentų, natūralistai neigia kaitos galimybę tiek makrolygmeniu, tiek mikrolygmeniu.

Vis dėlto tai „šiaudiniai“ argumentai, itin radikalizuojantys natūralistinę poziciją ir taip nesunkiai ją nugalintys. Nesileidžiant į platesnę diskusiją apie socialinių mokslų dėsnių sampratą, pakanka pasakyti, jog mažai (jei apskritai bent vienas) šiandienis natūralistinis socialinis mokslininkas tvirtintų, kad jo ieškomi dėsniai yra tapatūs fizikiniams. Šiandieniai natūralistai mano, kad socialinių mokslų dėsniai yra statistinio tikimybinio pobūdžio arba kad tuos dėsnius reikėtų modeliuoti pagal biologijos, o ne pagal fizikos pavyzdį, ar laikosi kitokių ganėtinai lanksčių pažiūrų⁴. Lankstesnė dėsnių samprata, savo ruožtu, nebūtinai atmets galimybę pagerinti žmogaus būklę.

Kritinės vertybių sampratos trūkumai

Tad dichotomija *dėsnių ieškantis natūralizmas* versus *vertybiškai angažuota kritika* neatrodo pagrįsta ar bent jau tinkamai suformuluota. Pagrindinis jos trūkumas tas, kad dichotomijos nariai yra nebendramačiai: natūralizmas – tai pozicija, kalbanti apie tam tikrą tyrimo metodologiją, o kritiniai socialiniai mokslai – pozicija, kalbanti apie mokslo vaidmenį visuomenėje ir daugiausia dėmesio skirianti ne tyrimui, o tam tikroms

³ Galima klausti, o kaipgi istorijos dėsniai, kurių paieškos rūpėjo ir vienam iš kritinės prieigos klasikų – Karlui Marxui? Ageris atsako, kad ne Marxas, bet Engelsas suformulavo istorijos dėsnių idėją, o „grynasis Marxas“ (išgrynintas nuo Engelsono) esąs visiškai antinatūralistas (Agger 2006: 7).

⁴ Dėl dėsnių sampratos socialiniuose moksluose visuotinio sutarimo nesama, o išsami šios problemos analizė gerokai peržengtų šio straipsnio ribas. Plačiau apie įvairias dėsnių sampratas žr.: Papineau 1978; McIntyre 2006; Kincaid 1996; Rosenberg 2008: 6 sk.

vertybėms. Tačiau ir pati kritinių vertybių samprata reikalauja išsamesnio tyrimo.

Primoji čia kylanti problema – koks skirtumas tarp kritinio ir kitokio vertybėmis grįsto tyrimo (ar *pseudotyrimo*)? Šiuolaikinėje idėjų rinkoje dalyvauja daugybė socialinių grupių, kurios skelbiasi vykdančios tyrimus, paremtus savosiomis vertybinėmis nuostatomis ir tas nuostatas patvirtinančius: kreacionistai, konservatoriai ir tradicionalistai, LGBT priešinininkų judėjimai, nacionalistai, įvairių rasių suprematistai ir t. t. Jei kritiniam tyrimui priskirsime tik ideologinį demaskavimą, kurio svarbą ypač pabrėžia Fay'us (1987) ir Comstockas (1994), tuomet visos šios grupės galėtų tvirtinti taip pat užsiimančios kritiniais tyrimais, kurių tikslas – išsklaidyti klaidingų ideologijų (liberalizmo, socializmo ir kt.) kerus.

Kritinių socialinių mokslų atstovai suvokia šį trūkumą ir siekia jį pašalinti. Fay'us (1987: 73) teigia, jog kritikai, ne taip kaip konservatoriai, daugiau dėmesio kreipia ne vien į tikslus, bet ir į priemones, kuriomis tų emancipacinių tikslų siekiama. Tačiau Sayeris tvirtina, jog ideologinių iliuzijų sklaidymas toli gražu nesąs vienintelė kritinio tyrimo užduotis. Kritinio tyrimo skirtumą nuo konservatyvaus vertybinio tyrimo sudaro pirmojo reflektyvumas: „[kritinis tyrimas] numato, jog tyrėjai turi kreipti dėmesį į tai, kaip jie patys yra veikiami dominuojančių diskursų, ir nuolat kvestionuoti savo pačių pozicijas“ (Sayer 2009: 773).

Taigi, ne kiekvienas vertybiškai angažuotas tyrimas yra laikytinas kritiniu. Tačiau ir ne kiekvienas interpretacinis tyrimas laikytinas tokiu. Nors, kaip minėta, visi interpretacinių pažiūrų socialiniai tyrėjai nemažai dėmesio skiria tiriamųjų vertybėms, visgi skirtingos dvi vertybių sampra-

tos, pabrėžiančios kiek skirtingus aspektus: (1) vertybės kaip socialinio tyrimo tikslai (*vertybiškai angažuotas* požiūris) ir (2) vertybės kaip priemonės socialinių veikėjų veiksams suprasti (aiškinti) (*nuo vertybių priklausomas* požiūris). Problema ta, kad diskusijose dėl normatyvumo socialiniuose moksluose šiuodu aspektai ne visuomet aiškiai skiriami (nors reikalavimas juos skirti niekaip nepanaikina neabejotinų jų tarpusavio ryšių). Nuosaikūs interpretacinės prieigos šalininkai, abejojantys socialinių mokslų vertybinio neutralumo galimybėmis, renkasi antrąjį požiūrį. O *vertybiškai angažuotiems* kritiniams socialiniams mokslininkams emancipuoto žmogaus, laisvos visuomenės ar neiškraipytos komunikacijos idėjos yra normatyviniai idealai, visų pirma nustatantys tyrimo tikslus. Žinoma, kritiniai mokslininkai neneigia vertybių supratimo svarbos veikėjų veiksmų supratimui, tačiau ši samprata yra visiškai pajungta pirmajai. To pavyzdžių apstu: Sayeris tvirtina, jog tyrimų tikslus nurodančios vertybinės teorijos suformulavimas esąs pagrindinis kritinių socialinių mokslų uždavinys (Sayer 2009: 776); Comstockas taip pat skelbia pažangius pažangių socialinių grupių interesus esant nekintamu kritinio tyrimo pamatu (žr. lentelę, taip pat Comstock 1994: 632), kuriuo remiasi visa kita.

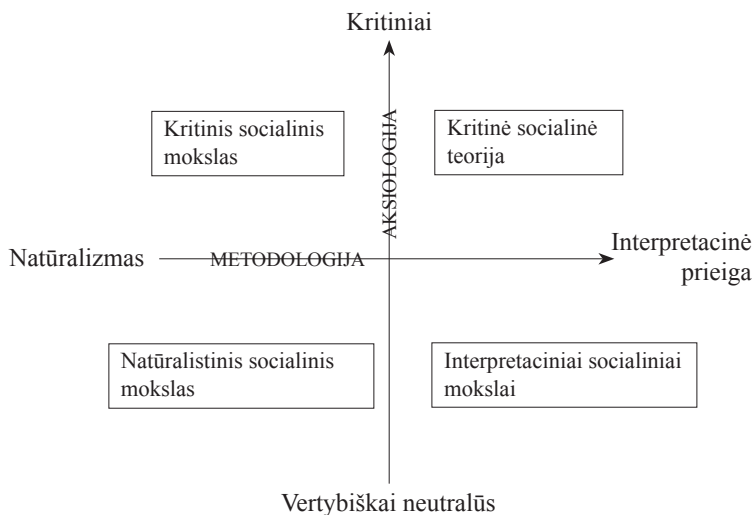
Taigi, kritiniai socialiniai mokslai itin susiaurina vertybių sampratą, nepakankamai dėmesio skirdami ne tik veikėjams būdingoms vertybinėms nuostatomis, bet ir daugybei kitų su vertybėmis susijusių probleminių socialinių tyrimų aspektų, pavyzdžiui, tyrimų etikai, tyrimo objektyvumui ir t. t., visiškai susitelkdami tik į socialinę reformacinę tyrimo funkciją ir ją pagrindžiančias vertybes.

Kritinių socialinių mokslų naudai galima tarti, jog daugelis natūralistinių socialinių mokslininkų ir jiems prijaučiančių filosofų patys eksplicitiškai tvirtina savąjį vertybinį neutralumą. Štai mokslo filosofas Ernestas Nagelis (1994: 571–572) kritikuodamas *privalomą* socialinių mokslų „vertybinę orientaciją“ tvirtina, jog nesama skirtumo tarp gamtos ir socialinių mokslų, tad abiejų mokslo šakų atstovai *gali* rinktis tyrimų temas vertybiškai neutraliai. Modalumai čia itin svarbūs. Mat performulavus klausimą į priešingą: ar natūralistinis socialinis mokslininkas *gali* vadovautis tam tikromis vertybėmis (kad ir klasikine pozityvistine pažangos idėja, ar patį pažinimą laikant vertybe), atsakymas tampa nebe toks vienareikšmis. Tokiu klausimo performulavimu sykiu teiraujamas, ar vertybinis neutralumas natūralistiniame tyrime yra *būtinus*. Teigiamas atsakymas reikštų, jog natūralistinę metodologiją ir vertybinį neutralumą sieja glaudus ryšys. Tačiau tam nepritaria net toks vertybinio neutralumo socialiniuose moksluose gynėjas kaip Weberis: „negalime atrasti to, kas yra prasminga, pasitelkdami vien tik „neprielaidinį“ empirinių duomenų tyrimą. Veikiau objekto tapimo tyrimo objektu pirminė prielaida yra jo reikšmingumas“ (Weber 1994: 538). Socialinis tyrimas, pasak Weberio, prasideda nuo asmeninio, vertybių lemiamo pasirinkimo, tad „nėra jokios absoliučiai „objektyvios“ kultūros analizės“ (*ibid.*: 535). Taigi, Weberis tarsi kvestionuoja kritinių socialinių mokslų poziciją, pasak kurios, natūralistiniai socialiniai mokslai „identifi-

kuoja mokslinę problemą studijuodami jau egzistuojančias teorijas ir anksčiau atliktų empirinių tyrimų rezultatus“ (Comstock 1994: 632). Vertybinį sprendinį susiaurinus iki vertybinių tyrimo tikslų, kaip tai daro kritiniai socialinių mokslų filosofai, reikėtų teigti, kad ir natūralistinis tyrimas nėra vertybiškai neutralus.

Išvados

1. Kritinių socialinių mokslų sampratos analizė rodo, kad jie grindžiami dviem pamatiniais bruožais – antinatūralistine metodologija ir kritine vertybine nuostata.
2. Kritinėje vertybinėje nuostatoje dominuoja itin siaura vertybių samprata, plačią vertybių socialiniuose moksluose problematiką redukuojanti į diskusiją dėl tyrimo tikslus nustatančių (emancipacinių) vertybių.
3. Iš tokios vertybinės nuostatos neplaukia jokia konkreti metodologinė pozicija, tad tvirtinimas, jog kritinė prieiga yra būtinai susijusi su antinatūralizmu / interpretacine prieiga, yra nepagrįstas.
4. Kritinė prieiga socialiniuose moksluose taip pat nelaikytina trečia metodologine pozicija, tačiau tipologizuojant socialinius mokslus jos reikia paisyti. Kritinės prieigos socialiniuose moksluose padėtį rodo tipologinė schema (žr. pav.), kurioje aksiologinė pozicija (kritinė nuostata arba vertybinis neutralumas) yra papildomas matmuo greta visuotinai priimtoms metodologinės natūralizmo ir interpretacinės prieigos perskyros.

Pav. Socialinių mokslų prieigų tipologija

LITERATŪRA

Agger, B., 2006. *Critical Social Theories: An Introduction*. Second edition. Boulder, CO and London: Paradigm Publishers.

Apel, K.-O., 1984. *Understanding and Explanation. A Transcendental-Pragmatic Perspective*. Cambridge, MA: MIT Press.

Comstock, D., 1994. A Method for Critical research. In: M. Martin, L. C. McIntyre, eds. *Readings in the Philosophy of Social Science*. Cambridge, MA and London: The MIT Press, p. 625–640 (pirmąsyk publikuotas 1982).

Fay, B., 1987. *Critical Social Science. Liberation and its Limits*. Ithaca–New York: Cornell University Press.

Fay, B., Moon, J. D., 1994. What Would an Adequate Philosophy of Social Science Look Like. In: M. Martin, L. C. McIntyre, eds. *Readings in the Philosophy of Social Science*. Cambridge, MA and London: The MIT Press, p. 21–35 (pirmąsyk publikuotas 1977).

Horkheimer, M., 1972. Traditional and Critical Theory. In: M. Horkheimer *Critical Theory. Selected Essays*. New York: Seabury Press, p. 188–243 (pirmąsyk publikuotas 1937).

Kincaid H., 1996. *Philosophical Foundations of the Social Sciences: Analyzing Controversies in Social Research*. Cambridge, UK & New York: Cambridge University Press.

Malpas, S., and Wake, P., eds., 2006. *The Routledge Companion to Critical Theory*. London and New York: Routledge.

McIntyre, L. C., 1996. *Laws and Explanation in the Social Sciences. Defending a Science of Human Behavior*. Boulder: Westview Press.

Nagel E., 1994. The Value-Oriented Bias of Social Inquiry. In: M. Martin, L. C. McIntyre, eds. *Readings in the Philosophy of Social Science*. Cambridge, MA and London: The MIT Press, p. 571–584 (pirmąsyk publikuotas 1979).

Papineau, D., 1978. *For Science in Social Sciences*. London–Basingstoke: Macmillan.

Rosenberg, A., 2008. *Philosophy of Social Science*. Third edition. Boulder: Westview Press.

Sayer, A., 2009. Who's Afraid of Critical Social Science? *Current Sociology* 57(6): 767–786.

Taylor, Ch., 1985. Interpretation and the Sciences of Man. In: Ch. Taylor. *Philosophy and the Human Sciences. Philosophical Papers 2*. Cambridge, UK & New York: Cambridge University Press, p. 15–57.

Von Wright, G. H., 1971. *Explanation and Understanding*. London: Routledge & Kegan Paul.

Weber, M., 1994. “Objectivity” in Social Science and Social Policy. In: M. Martin, L. C. McIntyre, eds. *Readings in the Philosophy of Social Science*. Cambridge, MA and London: The MIT Press, p. 535–546 (pirmąsyk publikuotas 1904).

ARE CRITICAL NATURALIST SOCIAL SCIENCES POSSIBLE?

Kęstas Kirtiklis

S u m m a r y

The article deals with the conception of critical social sciences and their place in the wider context of methodological debates, particularly in the naturalism debate in contemporary philosophy of social sciences. The article analyzes two basic characteristics of critical social sciences – methodological antinaturalism and critical axiological position. It is argued that because of excessively narrow notion of values (values as research-directing attitudes) implied

by the critical axiological position philosophers of critical social sciences fail to demonstrate a necessary link between critical axiological attitude and particular methodology. Therefore, it is possible to relate critical axiology with naturalist as well as with interpretive methodology.

Keywords: critical social sciences, naturalism, interpretivism, value-neutrality in social sciences.

Įteikta 2012 06 20